

DÜŞÜNCE İLE DİL ARASINDAKİ İLİŞKİYE DESCARTES'İN YAKLAŞIMI

Dr. S. Atakan ALTINÖRS
Galatasaray Üniv.Felsefe Bl.
aaltinors@gsu.edu.tr

Öz

Bu makalenin konusu, Descartes'ın düşünce ile dil arasındaki ilişki üzerine refleksiyonlarıdır. Descartes, hayvanların kendi aralarındaki iletişim biçimlerinin bir dil meydana getirmekten uzak olduğuna inanır. Papağanların ve saksaganların, kelimeleri taklit edebilen sesler çıkarması, onların hakikaten konuştuğu anlamına gelmez. Descartes, Montaigne'nin ve Charron'un hayvanların da dili olduğu iddiasını kesinlikle reddeder. Descartes'a göre konuşma yeteneği, hayvan ile insan arasındaki fitrat/tabiat farklılığının başlıca emaresidir. Descartes'ın felsefesi açısından düşünce ve dil insanda, maddî ve biyolojik evrimin bir ürünü değildir; insanın bir akıllı ruh ile yaratılmış olmasının tezahürleridir. İdealar akıllı ruhta fitratı/tabiatı icabı bulunduğu gibi, dil de insanda fitrî bir melekedir. Tecrübenin ve öğrenmenin işlevi sadece, bu potansiyeli fiilî hale dönüştürmekten ibarettir. Descartes'ın düşünce ile dil arasındaki ilişkiye yaklaşımı birçok filozofa ilham vermiştir. Bu filozoflardan biri olan Chomsky, dil öğrenmenin ve konuşmanın yalnız bir uyaran-tepki koşullanması ile açıklanamayacak bir zihinsel süreç olduğu üzerinde durarak davranışçı dilbilim teorilerine Kartezyen bir perspektiften karşı çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: dil felsefesi, anlam, Descartes, Montaigne, Charron, Chomsky.

DESCARTES' APPROACH TO RELATION BETWEEN THOUGHT AND LANGUAGE

Abstract

This article is about the reflections of Descartes between thought and language. Descartes believes that, the means of communication between animals is far from establishing a language. Parrots' and magpies' sounding like echoing the words does not mean that they can actually speak. Descartes definitely rejects the assertion of Montaigne and Charron that the animals, too, have got a language. According to Descartes, ability to speak is the primary evidence of the creational/natural difference between human beings and animals. In terms of Cartesian philosophy, thought and language in human beings are the outcomes not of material and biological evolution, but of human beings' creation with a spirit. While ideas are present in the spirit as a matter of its creation/nature, language is also an innate ability. Function of experience and learning consists only of converting potential into actual condition. Descartes' approach towards the relationship between thought and language inspired quite a number of philosophers. One of philosophers mentioned above, Chomsky, rejected the behaviorist linguistics theories from a Cartesian perspective, by emphasizing the fact that learning a language and to speak are of a mental process, inexplicable with a mere stimulus-response conditioning.

Key words: philosophy of language, signification, Descartes, Montaigne, Charron, Chomsky.

1. Giriş

Bu yazıda Descartes'ın düşünce ile dil arasındaki ilişki problemine yaklaşımını incelemeye teşebbüs edeceğiz. Bu teşebbüsümüzden, genel olarak Descartes'ın felsefesi göz önünde bulundurulduğunda çıkacak sonuçları değerlendirmeye çalışacağız. İncelememize, düşünce ile dil arasındaki ilişki probleminin felsefe tarihinde Descartes'a kadar izlediği seyirdeki bazı uğraklarını gözden geçirmekle başlamak yerinde olacaktır.

Dil ile düşünce arasındaki mütekabiliyet/karşılıklık, Antikçağ'dan itibaren filozoflar tarafından üzerinde durulmuş bir konudur. Konuşmanın, başta düşünceler olmak üzere; arzuların, öfkenin, sevincin, hüznün, kısacası ruhtaki her tür teessürün/etkilenimin dışı vurumu olduğu, birçok filozofun işlediği bir fikirdir. Bununla birlikte filozoflar dilin, düşüncenin ifadesinin imkânı olduğu kadar, düşüncelerin ona bütünüyle emanet edilmemesi, dikkatli kullanılması gereken bir âlet olduğuna da dikkat çekmiştir. Platon'un, Aristoteles'in ve Augustinus'un bu eksendeki değerlendirmelerini kısaca gözden geçirelim.

Platon, bir yandan düşünmeyi “iç konuşma”, “insanın kendi kendisiyle diyalogu” olarak tanımlarken¹ diğer yandan ise dilin hakikati ihata etmedeki yetersizliğini VII. mektubunda açıkça ortaya koyar. Platon bu mektubunda “düz” adını verdiğimiz bir şekle “yuvarlak”, “yuvarlak” adını verdiğimiz bir şekle de “düz” adını vermemizde hiçbir sakınca olmadığını belirtir²; zira ona göre şeylerin adlarını değiştirmek, neticede onların kendilerinde herhangi bir değişikliğe neden olmayacaktır. Fakat bu imkândan dolayı, şeyleri, onlara verdiğimiz adlar düzeyinde kavramayı denemek yanıltıcı olacaktır. Platon dilin, şeylerin içsel tabiatını temsil etmedeki kifayetsizliği nedeniyle, düşünceleri dile emanet etmenin hatalı bir tutum olduğunu savunur³. Genel olarak felsefesi göz önünde bulundurulduğunda, Platon için dilin, hakikati akletmek açısından hem bir imkân hem de bir engel olduğu çıkarımında bulunmak mümkündür.

Aristoteles ise *Yorum Üzerine*'de, seslerin, ruhtaki teessürlerin (Yun. παθήματα τῆς ψυχῆς – Lat. *passio animae*) müşiri olduğunu açıklar⁴. Bu itibarla Aristoteles dilin, düşünceler kadar arzuların, öfkenin, sevincin, hüznün, kısacası ruhtaki her tür teessürün/etkilenimin de dışı vurulmasının vasıtası olduğunu hesaba katan bir yaklaşım sergiler. Aynı eserinde, hüküm bildiren cümleler kadar, dilek-istek ifade eden cümlelere de dikkat çekmesi, dilin tek işlevinin doğru ya da yanlış bildirimlerde bulunmak olmadığını düşündüğünün somut delilidir⁵. Düşünce ile dil arasındaki ilişkiye yaklaşımına gelince,

¹ Platon, «Sofist», *Œuvres Complètes*, traduction française par Léon Robin avec la collaboration de J. Moreau, Gallimard, Paris, 2007, 263e.

² Platon, «VIIe Lettre», *Œuvres Complètes*, traduction française par Léon Robin avec la collaboration de J. Moreau, Gallimard, Paris 2007, 343b.

³ A.g.e., 343a.

⁴ Aristoteles, «De l'Interprétation», *Organon: catégories*, traduction et notes par Jean Tricot, J. Vrin, Paris 1997, 16a.

⁵ A.g.e., 17a.

Aristoteles'te de hocası Platon'daki gibi "ruhun içsel konuşması" ile "dış konuşma" kavramlarına rastlanır⁶. Öyle görünmektedir ki, Aristoteles de düşünmeyi ruhun kendisiyle bir diyalogu olarak mütalâa etmektedir. Bununla birlikte, Félix Ravaisson'un da işaret ettiği gibi⁷, Aristoteles'in nezdinde "dış konuşma", içsel dilin, az çok anlam belirsizliğine, dolayısıyla da "hata"ya gebe bir formudur. Bu itibarla, Aristoteles de dilin, düşünceleri her zaman müsavî/upuygun (*adéquat*) bir şekilde yansıttığı fikrine temkinli yaklaşır.

Ortaçağ'da Augustinus, dilin, düşüncenin hızına yetişemediğine, çevresinden dolaştığına ve saptırdığına dikkat çekmiştir⁸. Augustinus'a göre, kelimelerin ve genel olarak dilin işlevi, hakikate dikkat çekmekten ibarettir: «*Dışımızdaki bir kimsenin bize konuşarak öğretebileceği yegâne şey, hakikati söyleyen kişinin içimizde ikâmet ettiği yönünde bir uyarıdır [utrum autem vera dicantur, eum docere solum, qui se intus habitare, cum foris loqueretur, admonuit]*»⁹. Öyle görünmektedir ki Augustinus, dilin sadece, kendisi vasıtasıyla hakikate dikkat çekilen pedagojik bir âlet olduğu hususunda Platon gibi düşünmektedir.

Yeniçağ'a gelindiğinde Descartes, dili düşüncenin belirtisi ve dışa vurumu olarak ele almış, insanın dil becerisi ile hayvanların çeşitli ifade biçimleri arasında radikal bir farklılık bulunduğunu savunmuştur. Bununla birlikte, Platon'a ve Augustinus'a benzer şekilde Descartes da dili bir yandan düşünceyi ifade imkânı olarak mütalâa ederken, diğer yandan dilin alışkanlıkla ve özensiz kullanılmasının, doğru muhakeme etmenin önünde engel meydana getirdiğine dikkat çekmiştir. Descartes'ın dile bu iki veçhesinden yaklaşımını, takip eden alt başlıklarda incelemeye ve değerlendirmeye çalışacağız.

2. Descartes'ta düşüncenin belirtisi ve dışa vurumu olarak dil

Descartes'ın düşünce ile dil arasındaki ilişkiye yaklaşımını incelemeye başlarken, onun felsefesinde dilin sistematik bir refleksiyon alanı meydana getirmediğini belirtmek gerekir. Dil hakkında yazdıkları, eserlerinde pek fazla yer işgal etmemektedir. Bununla birlikte, konu hakkındaki önermeleri, tutarlı bir bakış açısına dayanmaktadır. Bilhassa da düşünce ile dil arasındaki ilişki konusunda, Descartes'ın kararlı ve net bir yaklaşım sergilediği gözlemlenmektedir. Descartes'ın yaklaşımının izini, *Metot üzerine Konuşma, Felsefenin İlkeleri, Aklın İdaresi için Kurallar* başlıklı eserlerinde ve Newcastle Markisi'ne hitaben 23 Kasım 1646 tarihinde kaleme aldığı mektubunda sürelim.

⁶ Aristoteles, *Organon: les seconds analytiques*, traduction française par Jules Tricot, J.Vrin, Paris 2000, s.57.

⁷ Félix Ravaisson, *Essai sur la Métaphysique d'Aristote*, tome: I, Imprimerie Royal, Paris 1837, s.288.

⁸ Augustinus, «La Catéchèse des Débutants», *Œuvres*, texte présenté, traduit et annoté par Henri-Pierre Tardif de Lagneau, tome:III, Gallimard, Paris 2002, II, §3.

⁹ A.g.e., §46.

Descartes *Metot üzerine Konuşma*'sının beşinci bölümünün son paragraflarını insanın konuşma melekesiyle ilgili analizlerine ayırmıştır. Bu analizlerinde bir faraziyeden hareket ettiği görülür: “makine-insan” faraziyesi. Şöyle ki, etrafımızda tıpatıp insana benzeyen ve bütün davranışlarımızı taklit eden makineler bulunduğunu düşünelim. Bu bağlamda Descartes o makinelerin gerçekte insan olmadığını teşhis etmeye imkân vereceğini savunduğu iki ölçüt geliştirir: 1.Onlar hiçbir zaman, bizim düşüncelerimizi başkalarına bildirmek için yaptığımız gibi, sözleri ve diğer işaretleri birleştirerek kullanamayacaklardır; çünkü bu makineler en kıt zekâlı insanların bile yapabildiği gibi, karşısında söyleyeceğimiz her şeyin mânâsına karşılık vermek üzere sözleri ve diğer işaretleri çeşitli biçimlerde düzenleyemez. 2.Birçok şeyi bizim kadar ve belki bizden de iyi yapmalarına bile, yapamayacakları şeyler vardır ki bu da onların bilgiyle değil, yapılarına bağlı hazır bulunuşluklarla (*dispositions*) hareket ettiklerini gösterir¹⁰. [1] numaralı ölçütte “söz veya diğer işaretler” ifadesiyle belirttiği gibi, Descartes bir varlığın “dil”i olmasını, eklemli seslerden müteşekkil kelimelerle konuşmak ile sınırlandırmamaktadır; işitme engellilerin aralarında anlaşırken kullandıkları işaretler de onların dilidir¹¹.

Descartes “makine-insan”ı hakikî bir insandan ayırmak üzere geliştirdiği iki ölçütün, insan ile hayvan arasındaki farklılığı teşhis etmede de işlevsel olduğunu düşünür: «Yine bu iki yolla, insanlarla hayvanlar arasındaki farklılık da bilinebilir. Zira, kaçıklar, şaşkalozlar ve aptallar da dâhil olmak üzere, kendi düşüncelerini anlatmak için değişik sözleri bir arada düzenlemeye ve onlardan bir söylev meydana getirme becerisinden yoksun bir insan olmaması; bunun tersine, doğuştan ne kadar mükemmel ve talihli olursa olsun buna benzer bir şey yapabilecek başka bir hayvanın da bulunmaması çok dikkat çekicidir»¹². Descartes’a göre bu durum hayvanlardaki bir organ eksikliğinden kaynaklanmaz; çünkü saksığanlar ve papağanlar da insanların sözlerini telâffuz edebildiği halde insanlar gibi konuşamazlar; yani söylediklerini düşünemezler. Hâlbuki organları bakımından engelli olan doğuştan sağır ve dilsizler bile, işaretler uydurup düşündüklerini başkalarına bu işaretlerle anlatırlar. Descartes’ın bu gözlemlerinden çıkardığı sonuç, hayvanların insanlardan daha az akıllı olduğu değil, akıldan tamamen yoksun olduğudur¹³. Descartes açısından insanın hayvandan farklılığı “derece” bakımından değildir; aralarında bir “fıtrat/tabiat” farklılığı vardır. Descartes için, zihinsel ve bilişsel melekeleri en alt seviyedeki bir insanın bile, söz konusu melekeleriyle, hemcinsleri arasında en üst seviyede görünen bir hayvandan fersah fersah ileride olduğu aşikârdır.

¹⁰ René Descartes, *Discours de la Méthode*, Garnier-Flammarion, Paris 1966, s.79.

¹¹ René Descartes, «Lettre au Marquis de Newcastle», elektronik edisyon: <http://www.acgrenoble.fr/PhiloSophie/logphil/oeuvres/descarte/newcastl.htm>

¹² René Descartes, *Discours de la Méthode*, Garnier-Flammarion, Paris 1966, s.79-80.

¹³ A.g.e., s.80.

Demek ki Descartes'a göre söz, hayvan ile insan arasındaki farklılığın başlıca belirtisidir¹⁴. Bu farklılığın Descartes'taki ontolojik temeli, hayvanları âdeta dünyadaki mekanik "aksesuarlar" gibi kavramasıdır. Onun nezdinde hayvanlar makinelerden, otomatlardan farksızdır: «Bir maymunun ya da akıldan yoksun başka bir hayvanın organlarına ve şekline sahip öyle makineler olsaydı, elimizde o hayvanlarla tamamen aynı tabiatı taşımadıklarını teşhis edecek hiçbir yol olmayacaktı»¹⁵. Descartes hayvanlarda görülen bazı ifade biçimlerinin de beşerî konuşmadan net bir şekilde ayrıldığını savunur: «Sözleri de, teessürleri yansıtan ve hayvanlar kadar makineler tarafından da taklit edilebilen doğal hareketlerle karıştırmamalı; yine bazı eskiler/kadimler gibi, her ne kadar biz dillerini anlayamıyorsak bile hayvanların konuştuğu sanılmamalıdır»¹⁶.

Descartes'ın yukarıdaki cümlesinde "eskiler/kadimler" ibaresiyle kastettiği kimselerin adlarını, Newcastle Markisi'ne hitaben 23 Kasım 1646 tarihinde kaleme aldığı bir mektupta açıkça andığı görülür: bu kimseler, Montaigne ile Charron'dan başkası değildir. Zira Montaigne *Denemeler*'inde, hayvanların da aralarında iletişim kurduğunu şöyle savunur: «Hayvanlar arasında tastamam bir iletişim olduğunu açıkça görüyoruz; yalnız aynı türden olanlar değil, değişik türden olanlar bile birbirleriyle anlaşabiliyor [...] At, köpeğin bir çeşit havlamasından kızgın olduğunu anlar; başka türlü havlaması ise onu hiç ürkütmez»¹⁷. Montaigne bir yandan da insanın sözlü olmayan iletişim biçimlerini gündeme getirerek jestlerle ve mimiklerle de pek çok duygumuzu dışı vurabildiğimizi kaydeder. Dilsizlerin de işaretlerle birbirleriyle pekâlâ anlaşabildiklerini ekler¹⁸.

Charron da benzer bir yaklaşımla hayvanların da düşündüğünü, konuştuğunu ve muhakeme ettiğini, fakat bunda insandan daha zayıf ve eksik kaldıklarını savunur¹⁹. Descartes ise mektubunda, Montaigne'nin ve Charron'un hayvanların da dili olduğu tezini mutlak surette reddeder: «Her ne kadar Montaigne

¹⁴ Denkel, Descartes'ın konuşmayı, düşünme melekesine sahip bulunmanın belirtisi ve koşulu olarak değerlendirmesine ilk bakışta rahatlıkla yöneltilebilecek bir itirazı gündeme getirir (Arda Denkel, *Anlam ve Nedensellik*, Kabalcı yay., İstanbul 1996, s.66). Şöyle ki Denkel, söz konusu değerlendirmesiyle Descartes'ın düşüncenin mevcudiyeti için deneysel, nesnel ve fiziksel bir ölçüt belirlediğini, ama bu ölçütü zorunlu ve yeter koşul biçiminde sunmakla, günümüzdeki veriler ışığında kolayca çürütülebilecek bir iddiada bulunduğu dikkat çeker: Asla iletişim kuramayacak derecede zekâ özüllü insanlar olduğu gibi, işitme engellilerin işaret dilini öğrenmiş şempanzeler de vardır (a.g.e., s.66). Denkel ilerleyen paragraflarda, ilk bakışta Descartes'a yöneltilebilecek bu itirazın, filozofun bu husustaki değerlendirmesinin gücünü azaltmayacağını kaydeder. Böylece Denkel, "karmaşık ve incelikli düşünceyi ancak ve ancak dilsel davranışa ve onu sergileyen yaratıklara yükleyebiliriz" şeklinde yorumlandığında, Descartes'ın değerlendirmesini onaylamak gerekeceğini belirtir (a.g.e., s.75)

¹⁵ René Descartes, *Discours de la Méthode*, Garnier-Flammarion, Paris 1966, s.79.

¹⁶ A.g.e., s.80.

¹⁷ Michel de Montaigne, *Essais*, livre:II, chapitre: XII, elektronik edisyon: <http://homepage.mac.com/guyjacqu/montaigne/livre2/trad/chap013/013.html>

¹⁸ A.g.e.

¹⁹ Pierre Charron, *De la Sagesse*, s.214, elektronik edisyon: <http://www.archive.org/stream/delasagessetrois00charuoft#page/n7/mode/2up>

ve Charron insanlar arasında, bir insan ile hayvan arasında bulunandan daha fazla fark olduğunu söylese de, herhangi bir işareti kullanacak mükemmellikte bir hayvana asla rastlanmaz. [...] Onların aralarında konuştuğu, fakat bizim onları anlamadığımız söylenemez; zira köpekler ya da başka hayvanlar nasıl bize teessürlerini/etkilenimlerini ifade ediyorsa, şayet düşünceleri olsaydı onu da ifade ederlerdi»²⁰.

İnsan dili ile hayvanların dışı vurumları arasındaki farklılık, Hobbes'tan sonra Leibniz'in de yaptığı şu kavramsal ayrımla bir kat daha belirginlik kazanır: "İşaret" ile "müşir" arasındaki ayrım. Leibniz kelimelerin, kendimiz için "müşirler" (Lat. *notae*, Fr. *marques*), hitap ettiğimiz kişiler için ise "işaretler" (*signes*) olduğunu söyler²¹. İletişim içindeki işaret vasfı dışında, kendi kendimize refleksiyon yaptığımız sırada kelimelerimiz, geçmiş düşüncelerimizi hatırlamamıza imkân veren müşirler vasfını haizdir. Böylece, hayvanlarda da işaret varken müşir yoktur. Zaten Descartes açısından hayvanlarda düşünce de olmadığından, hayvanlardaki işaretler sadece teessürlerinin/ etkilenimlerinin işaretleridir.

Descartes, hayvanların kendi aralarındaki iletişim biçimlerinin bir dil meydana getirmekten çok uzak olduğuna inanır. Papağanların ve saksaganların kelimeleri taklit edebilen sesler çıkarması, hakikaten konuştukları anlamına gelmez. Descartes hakikî bir konuşmayı sesleri taklit etmekten ayırmada şu iki ölçütü esas alır: 1.Kullanılan işaretler, belirli bir duruma uygun (*à propos*) olmalıdır; 2.Sözler veya işaretler teessürlerden/ etkilenimlerden (*passions*) kaynaklanmamalıdır²². Descartes bu ölçütlerden ilkinin hakikî bir konuşmayı, papağan vb. hayvanların ses taklidinden ayırdığını (ve her ne kadar akla riayet etmeseler de delilerin sözlerini konuşmanın kapsamına dahil ettiğini); ikinci ölçütün de yine hakikî bir konuşmayı, sevinç ve üzüntü çılgınlıkları gibi hayvanlarda da görülen teessür ifadelerinden ayırdığını öne sürer. Descartes'ın ilk ölçütünün akıl hastalığından ya da noksanlığından mustarip kimselerin yersiz ve belli bir duruma ters düşen sözlerini, hakikî konuşma kategorisine dahil etmekten çok, dışında bırakır görüldüğünü belirtmekle yetinerek ikinci ölçütünü başka düşünceleri ışığında yorumlamaya çalışalım.

²⁰ René Descartes, «Lettre au Marquis de Newcastle», elektronik edisyon:

<http://www.ac-grenoble.fr/PhiloSophie/logphil/oeuvres/descarte/newcastl.htm>

²¹ Gottfried Wilhelm Leibniz, *Nouveaux Essais sur l'Entendement humain*, GF Flammarion, Paris 1990, III, IX, §3. Leibniz'in kelimelerin "müşir" ve "işaret" işlevleri arasındaki ayrımı, Hobbes'tan mülhemdir: Hobbes, kelimelerin bu iki farklı söylem türünde yerine getirdiği iki işlevi şöyle açıklar: «Konuşmanın umumi faydası, zihinsel söylemimizi sesli söyleme veya düşünce zincirimizi kelime zincirine çevirmektir; bunun da iki faydası vardır. Birincisi, hafızamızdan silinip gitmesinler [...] diye düşüncelerimizin kaydedilmesidir. Böylece, adların ilk faydası hafıza müşirleri [*notae*] olarak kullanılmalıdır. Diğer faydası ise, insanların düşüncelerini, [...] duygularını birbirlerine aktarmada aynı kelimeleri kullanmalarınıdır. İşte bu fayda nedeniyle onlara işaretler denir». (Thomas Hobbes, *Léviathan*, traduction française par François Tricaud, Sirey, Paris 1996, chapitre: IV).

²² René Descartes, «Lettre au Marquis de Newcastle», elektronik edisyon:

<http://www.ac-grenoble.fr/PhiloSophie/logphil/oeuvres/descarte/newcastl.htm>

Descartes'ın *Felsefenin İlkeleri*'ndeki şu cümlesi ilk bakışta, yukarıda naklettiğimiz [2] numaralı ölçütüyle bir arada incelendiğinde çelişkili gibi görünebilir: «İster sesle dile getirilmiş, isterse kâğıda yazılmış olsun, sözler ruhta düşüncelerin ve teessürlerin her çeşidini uyandırır»²³. Descartes şimdi ise, sözlerin düşünceler kadar “teessürler/etkilenimler” ile de ilişkili olduğunu kabul etmektedir. Bu kabulü ve [2] numaralı ölçütü arasındaki görünüşteki çelişki, Descartes'ın [2]'de vurgulamaya çalıştığı hususa netlik kazandırıldığında ortadan kalkar: Hayvanlardaki işaretler, doğrudan doğruya teessürlerinin dışı vurumundan ibarettir. Bunun da Descartes'ın nazarında, basit bir duvar saatinden günümüzün en gelişmiş bilgisayarına varıncaya kadar bütün mekanik aygıtların ve otomatların işleyişinden hiçbir farkı yoktur. İnsandaki konuşma ise, -teessürlere ilişkin olduğu hallerde bile- bu tür otomatik tepkilerden radikal bir farklılık arz eder. Kartezyen dil anlayışının önde gelen yorumcusu ve takipçisi Chomsky'nin de belirttiği gibi, hayvanların sözde dilinin (*pseudo-langage*) aksine, insan konuşması dış uyaranların ve iç tepkilerin kontrolüne tâbi değildir; hür bir ifade ve düşünme vasıtasıdır²⁴.

André Robinet de Descartes'ın insan dili ile otomatik tepkiler arasındaki radikal farklılık hakkındaki kavrayışını, filozofun Rahip Mersenne'e hitaben kaleme aldığı 8 Ekim 1629 tarihli bir mektubundan hareketle vurgular²⁵. Şöyle ki, Descartes söz konusu mektubunda Jacques Gaffarel isimli yazarın “konuşan kafa” diye andığı bir makineyle ilgili gözlemini inandırıcı bulmadığını belirterek o tür bir makinenin “kandırmaca” ürünü olması gerektiğine hükmeder. Robinet, bu “konuşan makine” anekdotunu öncelikle şu üç düzeyde yeniden kurgular: Birinci ve en alt düzeyde içinde bulunduğu şartlardan bağımsız olarak bazı sözleri tekrarlayan bir makine, ikinci düzeyde ise organlarındaki değişimlere göre şartlara uygun sözler söyleyen bir makine, üçüncüsünde ise Descartes'ın ifadesiyle “karşısında söyleyeceğimiz her şeyin mânâsına karşılık vermek üzere sözleri ve diğer işaretleri türlü şekilde düzenleyecek” en üst düzeyde sibernetik bir robot (ya da android) olsun. Robinet'nin bu kurgusu ışığında açıkladığı gibi, ilk iki düzeyde yer alan makineler, Descartes açısından “ahlâken mümkün” iken, üçüncü ve en üst düzeydeki bir makine “ahlâken imkânsızdır”²⁶.

3. Descartes'ın dil eleştirisi

Descartes'ın dilin olağan/gündelik hayatta kullanımıyla ilgili eleştirisi de konumuz açısından manidardır. Descartes *Felsefenin İlkeleri*'nde, hükümlerimizde hataya düşmenin sebeplerini sıralarken dilden kaynaklanan bir hata üzerinde durur:

²³ René Descartes, *Principes de la Philosophie, Œuvres de Descartes*, tome:IX, publiées par Charles Adam & Paul Tannery, J.Vrin, Paris 1996, IV, § 197.

²⁴ Noam Avram Chomsky, *La Linguistique cartésienne*, traduction française par Nelcya Delanoë et Dan Sperber, Seuil, Paris 1969, s.56.

²⁵ André Robinet, *Le Langage à l'Age Classique*, Klincksieck, Paris 1978, s.91.

²⁶ A.g.e., s.92.

«İnsanların çoğu, şeylerden ziyade kelimelere dikkat eder; bunun neticesinde, anlamadıkları terimleri, onları bir zamanlar anlamış olduklarına ya da anlamlarını bilen insanlardan edinmiş olduklarına inanarak tasdik eder»²⁷. İnsanoğlunun gündelik/olağan dil pratiğinde kelimeleri, anlamlarını düşünmeden alışkanlıkla kullanmasının, Descartes açısından hayvanların otomatik tepkilerinden neredeyse farksız olduğu sezilmektedir. Descartes gibi Locke da bu mesele üzerinde durarak insanların gündelik hayatta kelimeleri papağanlardan farksız biçimde, yani anlamlarını açık olarak düşünmeden kullandığını tespit etmiştir²⁸.

Descartes'ın dili yalnızca düşüncenin belirtisi ve dışa vurumu olarak değil, bazı durumlarda onun önünde bir engel olarak da ele aldığını belirtmek gerekir. *Akılın İdaresi için Kurallar*'ın on üçüncüsünde Descartes'ın, dilin bazı durumlarda düşünceleri "kararttığına" dikkat çektiği görülür²⁹. Descartes burada örneklerden de yararlanarak tahsilliler arasındaki birçok anlaşmazlığın, aynı terimle farklı şeyler kastetmelerinden kaynaklandığını belirterek dilde "açıklığa" riayet edilmesinin bu tür anlaşmazlıkları gidermeye katkıda bulunacağına değinir³⁰. *Felsefenin İlkeleri*'nde de, şeylerin kendisinden ziyade onları belirten kelimelerin hatırdan tutulmasının kolay olduğuna ve bu bakımdan da şeyleri yeterince seçik bir şekilde kavramadan onları adlandıran kelimelerle düşünme alışkanlığının içerdiği tehlikeye ışık tutar³¹.

Bir bakıma uzantısı olduğu Platon'cu ve Augustinus'çu rasyonalist düşünce geleneğine uygun şekilde Descartes da dili, düşünce açısından bir imkân ve bir engel olarak iki veçhesiyle mülâhaza etmiştir. Yani, dil sevke tâbi (*discursive*) düşüncenin vasıtası ve ifadesi olduğu kadar, -insanlar arasında yaygınlığını eleştirdiği- kelimelerin anlamlarını seçik biçimde kavramadan kullanma alışkanlığı, düşüncelerin anlatılmasını ve anlaşılmasını güçleştirmektedir. Descartes, doğal dillerdeki kelimelerin çok anlamlılığının ve müphemliğinin yol açtığı iletişim başarısızlıklarına ve muhakeme hatalarına karşı dikkatli bir yaklaşım sergilemektedir. Des Vallées'nin bir "kusursuz dil" icat etme hayâline Descartes'ın esasta bir itirazı olmaması, bu dikkatine tanıklık eder. Descartes gündelik dilin kifayetsizliği karşısında, bir "kusursuz/ideal dil" icat etme fikrini yabana atmamıştır: «Ben böyle bir dilin mümkün olduğuna ve bu dile imkân verecek bilimin keşfedileceğine inanıyorum; bu dil aracılığıyla köylüler, hakikate filozofların şu anda yaptığından daha iyi hükmedecektir. Ancak söz konusu dilin kullanıldığını görmeyi asla umut etmeyiniz; bu dil, eşyanın düzeninde büyük

²⁷ René Descartes, *Principes de la Philosophie, Œuvres de Descartes*, tome:IX, publiées par Charles Adam & Paul Tannery, J.Vrin, Paris 1996, I, §74.

²⁸ John Locke, *Essai Philosophique concernant l'Entendement Humain*, traduit par Pierre Coste, J. Vrin, Paris 1998, III, II, §7.

²⁹ René Descartes, *Règles pour la Direction de l'Esprit*, s.287-288, elektronik edisyon: http://fr.wikisource.org/wiki/Règles_pour_la_direction_de_l'esprit

³⁰ A.g.e., s.288.

³¹ René Descartes, *Principes de la Philosophie, Œuvres de Descartes*, tome:IX, publiées par Charles Adam & Paul Tannery, J.Vrin, Paris 1996, I, §74.

değişiklikleri gerektirir ve evvelâ bütün dünyanın bir yeryüzü cenneti olmasını icap ettirir»³². Descartes'ın, kelimelerin özenli kullanılması yönündeki ihtarı ise, başta Port-Royal Ekolü ve Locke olmak üzere Yeniçağ'da birçok filozof tarafından işlenerek geliştirilecektir.

4. Descartes'ın “anlam” görüşü

İncelememiz açısından cevaplamamız gereken bir soru da, Descartes'a göre “anlam”ın ne olduğudur. Descartes “anlam”ın ne olduğuna ilişkin doğrudan ve ayrıntılı bir açıklama sunmamakla birlikte, *Aklın İdaresi için Kurallar*'ının on dördüncüsünde yer alan “her kelimenin, hangi idea altında akletme melekemize (*intelligence*) kendisini sunması gerektiğini özenle ayırt etmelidir” cümlesi, kelimelerin anlamlarının doğrudan doğruya temsil ettikleri idealar olduğunu savunduğu izlenimi uyandırabilir. Ne var ki böyle bir izlenimle hareket etmek, onun anlam kavrayışı hakkında kestirme ve hatalı bir yoruma varmamıza sebebiyet verebilir. Çünkü “idealar” ile, “düşünceler” veya “fiilî kavrayışlar” arasında Descartes için bir ayrım söz konusudur³³. Şöyle ki, ona göre idealar akıllı ruhun fitratı/tabiatı icabı³⁴ sahip olduğu şeylerken, vardığımız/verdiğimiz hükümler olarak düşünceler, idealar ile iradenin bir aradalığıdır. Tasdik ya da inkâr fiilini icra eden, yani hüküm veren meleke “irade”dir. Konuşmak, bir bakıma hüküm vermek olduğuna göre, sözlerimizin doğrudan anlamları düşüncelerimiz olmalıdır, yoksa doğrudan doğruya ideaların kendisi değil.

Bu itibarla Descartes'ın nazarında, hüküm cümlelerinin “anlamı”nın, idealarımız ile irademizin bir aradalığından meydana gelen düşüncelerimiz veya “fiilî kavrayışlarımız” olduğu yorumu daha makul görünmektedir. Descartes'ın *Aklın İdaresi için Kurallar*'daki³⁵, tahsillilerin aynı kelimeyi değişik anlamlarda kullanımına dair gözlemi de bu yorumumuzu haklı çıkarmaktadır. İdealar bir bireyden diğerine değişmediği halde, aynı konu hakkında çoğunlukla farklı fiilî kavrayışlarımız veya düşüncelerimiz vardır.

Dil felsefesi ve dilbilim tarihi boyunca öne sürülmüş çeşitli anlam görüşleri arasında Descartes'ın görüşünün “zihinci” [*mentaliste*] bir karakter taşıdığı gözlemlenmektedir. Zihinsel bir fenomen olarak “anlam” görüşüyle Descartes, özellikle yirminci yüzyılın ilk yarısında yaygınlaşan “davranışçı” [*bébehavioriste*]

³² René Descartes, «Lettre au Père Mersenne», *Œuvres et Lettres*, Gallimard, Paris 1952, s.915.

³³ Locke ise bu ikisini aynılaştıracaktır.

³⁴ Descartes “ıstıraplara, renklere ve seslere, yani bütün duyulur/hissî şeylere ilişkin idealarımızın bizde tabîî olması gerekir” der (*Œuvres de Descartes*, tome:X, publiées par Victor Cousin, chez F.G. Levrault Librairie, Paris 1826. s.96). İdeaların fitrî/tabîî olarak mevcudiyetini de irsî bir hastalık taşımaya benzetir: «Bu ideaların, tıpkı gut hastalığının ya da böbrek kumunun bazı ailelerin tabiatında bulunduğunu söylediğimizdeki anlamıyla tabîî olduğunu söylüyorum. Kastım, bu hastalıkların o tür bir ailede dünyaya gelmiş bir çocukta daha ana karınıdayken aktif halde bulunduğu değil; bu hastalıkların gelişmesine yatkınlıkla doğduğudur» (A.g.e., s.94).

³⁵ René Descartes, *Règles pour la Direction de l'Esprit*, s.288, elektronik edisyon: http://fr.wikisource.org/wiki/Règles_pour_la_direction_de_l'esprit

eğilimlerin eleştirisine hedef olmuştur³⁶. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ise, davranışçı dil ve anlam yaklaşımlarına güçlü argümanlarla karşı çıkan başta Chomsky gibi dilbilimcilerin, Kartezyen dil anlayışını kendilerine model alması, hiç de tesadüfî değildir. Descartes'ın çağımıza uzanan bu etkisini, “sonuç” bölümünde değerlendirelim.

5. Sonuç

Descartes'ın yukarıda tetkik ettiğimiz düşüncelerinden çıkan sonuçlardan ilki, dilin sadece insana has bir meleke olduğudur. Descartes'ın, dilin sadece insana has bir meleke olduğu vargısının temelinde, şüphesiz ki yeryüzündeki varlıklar arasında “idealar”ın bir tek insanda bulunduğu kabulü yatmaktadır. Descartes'ın felsefesi açısından düşünce ve dil insanda, maddî ve biyolojik evrimin bir ürünü değildir; insanın bir akıllı ruh ile yaratılmış olmasının tezahürleridir. İdealar akıllı ruhta fitratı/tabiatı icabı bulunduğu gibi, dil de insanda fitrî bir melekedir. Tecrübenin ve öğrenmenin işlevi sadece, bu potansiyeli fiilî hale dönüştürmekten ibarettir.

İlk sonucun içerimi olan bir diğeri de hayvanların sadece teessürlerini dışa vurduğu, bu itibarla da hayvana dil yetisi atfedilemeyeceğidir. Papağanlar ve muhabbet kuşları birtakım kelimeleri taklit edebildiği halde, duruma özgü beyanlarda bulunamaz ve karşılarında konuşan birine cevap mahiyetinde sözler edemez. Descartes hayvanların sesle ya da davranışlarla teessürlerini dışa vurmasının basit bir uyaran-tepki mekanizmasından öteye geçmediğine kanidir.

Descartes'ın, [1] numaralı alt başlıkta naklettiğimiz, “ister sesle dile getirilmiş, isterse kâğıda yazılmış olsun, sözler ruhta düşüncelerin ve teessürlerin her çeşidini uyandırır”³⁷ cümlesi, Aristoteles'in *Yorum Üzerine*'deki tespitini andırmaktadır. Aristoteles gibi Descartes için de söz vasıtasıyla sadece muhakemeye dayalı düşünceler değil, arzular, öfke, sevinç ve hüznün, kısacası ruhun her tür teessürü de dışa vurulur. Fakat, bir kez daha belirtmelidir ki insanların teessür ifadeleriyle hayvanların teessür ifadeleri arasında radikal bir farklılık vardır: Descartes'ın terminolojisinin dışına çıkarak söylersek, hayvanların bu tür dışa vurumları, içgüdüsel, otomatik, tekdüze/basmakalıp ve sınırlı bir repertuara dayalı iken, insanın konuşma melekesi sınırlı sayıdaki kelimeyle sınırsız beyan kombinasyonuna imkân veren bir yaratıcılık sergiler. Descartes'ın genel olarak felsefesi göz önünde tutulduğunda, onun nazarında bu yaratıcılığa imkân veren şeyin, hayvanın yoksun bulunduğu, insanın “sınırsız” irade gücü olduğu muhakkaktır. Öyle ki, işkence altında bile “konuşmamak”, insan iradesinin şahikasında tezahürüdür.

³⁶ Skinner ve Bloomfield'in dile, zihincilik karşıtı bir tavırla, uyaran-tepki modeliyle yaklaşımı, Davidson, Quine gibi filozofların da takip edeceği davranışçı bir dil felsefesi ve dilbilim akımı meydana getirmiştir.

³⁷ René Descartes, *Principes de la Philosophie, Œuvres de Descartes*, tome:IX, publiées par Charles Adam & Paul Tannery, J.Vrin, Paris 1996, IV, § 197.

İncelememizin sonunda, Descartes'ın yaklaşımının etkilerine de işaret etmek gerekir. Descartes'ın dil ve anlam yaklaşımı kendi çağında Port-Royal Ekolü'nün "genel gramer" tasavvuru yanı sıra Cordemoy'nun dil anlayışına da ilham vermiştir. Cordemoy, Descartes'ın dil anlayışına dayanarak sözün iki oluşturuçu ögesinden birinin "ses", diğeri ise "anlam" ya da "idea" olduğunu savunur. Bu ögelerden ilkinin üretimi beden, ikincinin üretimi ise ruhun bir fonksiyonudur³⁸. Cordemoy'ya göre "konuşmak", insanın düşündüklerini, anlama/idrak etme kabiliyetine sahip kimselere tanıtması veya iletmesidir³⁹. Söz, insanların bir ruhu olduğunun emaresidir⁴⁰. Bu itibarla, Descartes'ta gördüğümüz gibi Cordemoy için de söz, düşünen tek canlı türü olan insana özgüdür.

Descartes'tan asırlar sonra Noam Chomsky ise, onun düşüncelerinden esinlenerek meşhur "Kartezyen dilbilim" teorisini geliştirmiştir. Tıpkı Descartes gibi Chomsky de dilin yalnızca insana has bir meleke olduğunu ve insanda düşük zekâ dereceleriyle marazî hallerde bile, problem çözme kapasitesi ve başka uyum davranışları sergilemekte kıt zekâlı bir insanı geçen bir maymunun asla erişemeyeceği seviyede dil becerisi bulunduğunu savunur⁴¹. Chomsky, dili "öğrenmenin"⁴² ve konuşmanın yalın bir uyaran-tepki koşullanması ile açıklanamayacak bir zihinsel süreç olduğu üzerinde durarak davranışçı dilbilim teorilerine karşı çıkışında, Kartezyen fitrîlik [*innéisme*] öğretisinden beslenir.

Descartes'ın düşünce ile dil arasındaki ilişki konusunda yapmış olduğu felsefî refleksiyonlar kuşkusuz, yirminci yüzyıl boyunca psikolengüistik, nörolengüistik, etoloji (*éthologie*) gibi çeşitli ampirik alanlarda yapılmış araştırmaların ışığında, bilimsel bir perspektiften de değerlendirilebilir. Küçük bir kütüphaneyi dolduracak kadar çok veri ortaya koymuş bu tür araştırmaların birkaçına işaret etmekle yetinelim. Örneğin, konu hakkında psikoloji sahasında yapılmış çalışmalar arasında adı sık anılan Vygotsky, "konuşma"nın, çocuğun belirli bir gelişim aşamasındaki bir "keşfi" olduğunu ve bu keşfi de düşünce olmaksızın yapamayacağını belirtir⁴³. Vygotsky çocukta düşüncenin gelişiminde bir "dil öncesi aşama" ve dilin gelişiminde de bir "düşünce öncesi aşamanın" bulunduğunu ve bu ikisinin belirli bir dönemde kesişerek düşüncenin sözlü, konuşmanın da rasyonel hale geldiğini savunur.

³⁸ Géraud de Cordemoy, *Un Discours physique de la Parole*, Préface, § 4, elektronik edisyon: http://www.archive.org/stream/fre_b1211974#page/n0/mode/2up

³⁹ A.g.e., s.10.

⁴⁰ A.g.e., s.24.

⁴¹ Noam Avram Chomsky, *Le Langage et la Pensée*, traduction française par Louis-Jean Calvet, Payot, Paris 2001, s.35.

⁴² "Öğrenme" kelimesini tırnak içine aldım, zira Chomsky için dil aslında öğrenilen bir şey olmaktan ziyade, insanın -ergenlikteki gibi- "geçirdiği" bir dönemde fiilî hale dönüşen bir melekedir.

⁴³ Lev Semenovich Vygotsky, *Düşünce ve Dil*, çev:Semih Koray, Kaynak yay., İstanbul 1985, s.71.

Diğer bir örnek ise, hayvanlara işaret dilinin öğretilmesiyle ilgili çalışmalardır. Bilhassa şempanze ve orangutan gibi iri maymun türleri üzerinde yapılan sebatkâr çalışmalar arasında en başarılı olanlarında bile, öğrenebildikleri azamî jest ve mimik sayısının “birkaç yüz” ile sınırlı kaldığı bilinmektedir⁴⁴. Bu işaretlerin, bir dilde sınırlı sayıda sesin eklenmesinden meydana gelen sınırlı sayıdaki kelimeyi kullanarak sınırsız cümle kombinasyonu üretebilen insan konuşmasının yanında çok kısıtlı kaldığı aşikârdır. Bu minvaldeki bilimsel gözlemlerin, düşünce ile dil arasındaki ilişkiye Descartes’ın yaklaşımındaki şu haklılık payını ortaya çıkardığı söylenebilir: Düşünce ile dil, birbirini besleyen, zenginleştiren melekeler olarak insanda tezahür etmektedir.

KAYNAKÇA

- ARISTOTELES, «De l’Interprétation», *Organon: catégories*, traduction et notes par Jean Tricot, J. Vrin, Paris 1997.
- ARISTOTELES, *Organon: les seconds analytiques*, traduction française par Jules Tricot, J. Vrin, Paris 2000.
- AUGUSTINUS, «La Catéchèse des Débutants», *Œuvres*, texte présenté, traduit et annoté par Henri-Pierre Tardif de Lagneau, tome:III, Gallimard, Paris 2002.
- CHARRON Pierre, *De la Sagesse*, elektronik edisyon: <http://www.archive.org/stream/delasagessetrois00charuoft#page/n7/mode/2up>
- CHOMSKY Noam Avram, *La Linguistique cartésienne*, traduction française par Nelcy Delanoë et Dan Sperber, Seuil, Paris 1969.
- _____, *Le Langage et la Pensée*, traduction française par Louis-Jean Calvet, Payot, Paris 2001.
- CORBALLIS Michael C., *İşaretten Konuşmaya*, çev:Aybek Görey, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- CORDEMOY Géraud de, *Un Discours physique de la Parole*, elektronik edisyon: http://www.archive.org/stream/fre_b1211974#page/n0/mode/2up
- DENKEL Arda, *Anlam ve Nedensellik*, Kabalcı yay., İstanbul 1996.

⁴⁴ Corballis, dilimize, İşaretten Konuşmaya başlığıyla çevrilmiş eserinde, iri maymunlara işaret dilinin öğretilmesine adanmış bilimsel çalışmaların bir bölümüne değinir (Michael C. Corballis, *İşaretten Konuşmaya*, çev:Aybek Görey, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s.44). Dilin kökeni bu makalemizin konusu olmamakla birlikte Corballis’in bu eserinde, dilin kökeninde homo sapiens’in uzak atalarının kullandığı bir ön-dil, bir işaret dili bulunması gerektiği ve konuşmanın da bu ön-dilden evrimleştiği tezini savunduğunu ekleyelim.

- DESCARTES René, *Discours de la Méthode*, Garnier-Flammarion, Paris 1966.
- _____, «Lettre au Père Mersenne», *Œuvres et Lettres*, Gallimard, Paris 1952.
- _____, *Règles pour la Direction de l'Esprit*, elektronik edisyon:
http://fr.wikisource.org/wiki/Règles_pour_la_direction_de_l'esprit
- _____, *Principes de la Philosophie, Œuvres de Descartes*, tome:IX, publiées par Charles Adam & Paul Tannery, J.Vrin, Paris 1996.
- _____, *Œuvres de Descartes*, tome:X, publiées par Victor Cousin, chez F.G. Levrault Librairie, Paris 1826.
- _____, «Lettre au Marquis de Newcastle», elektronik edisyon:
<http://www.ac-grenoble.fr/PhiloSophie/logphil/oeuvres/descarte/newcastl.htm>
- _____, *Méditations, objections & réponses, Œuvres de Descartes*, tome:IX, publiées par Charles Adam & Paul Tannery, J.Vrin, Paris 1996.
- HOBBS Thomas, *Léviathan*, traduction française par François Tricaud, Sirey, Paris 1996.
- LEIBNIZ Gottfried Wilhelm, *Nouveaux Essais sur l'Entendement humain*, GF Flammarion, Paris 1990.
- LOCKE John, *Essai Philosophique concernant l'Entendement Humain*, traduit par Pierre Coste, J. Vrin, Paris 1998.
- MONTAIGNE Michel de, *Essais*, (livre:II, chapitre: XII) elektronik edisyon:
<http://homepage.mac.com/guyjacqu/montaigne/livre2/trad/chap013/013.html>
- PLATON, «Sophiste», *Œuvres Complètes*, traduction française par Léon Robin avec la collaboration de J. Moreau, Gallimard, Paris 2007.
- _____, «VIIe Lettre», *Œuvres Complètes*, traduction française par Léon Robin avec la collaboration de J. Moreau, Gallimard, Paris 2007.
- RAVAISSON Félix *Essai sur la Métaphysique d'Aristote*, tome: I, Imprimerie Royal, Paris 1837.
- ROBINET André, *Le Langage à l'Age Classique*, Klincksieck, Paris 1978.
- VYGOTSKY Lev Semenovich, *Düşünce ve Dil*, çev:Semih Koray, Kaynak yay., İstanbul 1985.